

صنایع شاخص روستاهای حاشیه کویر گرمسار – استان سمنان

پرویز کردوانی

مقدمه

در کشور ما به نمکزار کویر گفته می‌شود. کویر، آن‌چنان تحت تأثیر شدید نمک است که گیاهان زراعی در آن نمی‌روید، حتی خرما، پسته و دیگر گیاهان مقاوم به شوری قلیایی. بر همین اساس در گذشته که فعالیت عمده مردم در مناطق روستایی، کشاورزی بود چون این اراضی با نمک زیاد برای کشاورزی مساعد و مناسب نبود وجود کویر را در هر منطقه مایه بدبختی و آن سرزمین را نفرین شده می‌پنداشتند. اما امروزه خوشبختانه پیشرفت علم و تکنولوژی بهره‌برداری از املاح موجود در کویرها یا نمکزارهای مختلف را ممکن کرده است، به گونه‌ای که اگر در گذشته دور تا دور کویر، روستاها و مناطق کشاورزی و دامداری، آن هم به صورت پراکنده به وجود آمدند در آینده شهرهای صنعتی فعال و با اشتغال زیاد ایجاد خواهند شد. اگر در گذشته، زندگی ساکنان حواشی کویرها از کشاورزی، دامداری سنتی و صنایع دستی وابسته به آنها با قناعت تأمین می‌شد، در آینده، زندگی درخشان و پردرآمد آنان از صنایع و کارگاههای بزرگ با استفاده از املاح و مواد موجود در کویرها تأمین خواهد گردید. (صنایع و فعالیت شاخص این مناطق)، ضمن آنکه با استفاده از صنایع ایجاد شده، کشاورزی و دامداری این مناطق نیز به صورتهای دیگر رونق خواهد گرفت و توسعه صنایع دستی سنتی با استفاده از تکنولوژی جدید نیز ممکن خواهد شد.

شهرستان گرمسار یکی از شهرستانهای استان سمنان و غربی‌ترین شهرستان آن است که همانند دیگر شهرستانهای این استان در حواشی شمالی دشت کویر، (بزرگ‌ترین کویر ایران و جهان)، واقع شده و شغل اصلی مردم از قدیم، کشاورزی و دامپروری بوده است. اما ساکنان روستاهای واقع در حاشیه دشت کویر، علاوه بر اشتغال در کشاورزی و دامداری، دارای صنایع دستی از محصولات کشاورزی و دامی و نیز گیاهان کویری (صنایع دستی شاخص این منطقه) نیز بوده‌اند. نگارنده که خود زاده گرمسار است، ضمن خدمت در دانشگاه، دارای علاقه و مالکیت کشاورزی و دامداری در گرمسار است و به‌علاوه، با استفاده از چندین دهه تجربه و مشاهده در مناطق مختلف ایران و جهان، مطالبی را که در زیر ملاحظه می‌فرمایید به رشته تحریر درآورده است به‌گونه‌ای که نیازی به ذکر منبع احساس نمی‌کند. (علم و تجربه)

انواع صنایع دستی شاخص روستاهای حاشیه دشت کویر گرمسار

از آنجا که این روستاها در حاشیه نمکزار (کویر) واقع شده‌اند، منابع آب آنها بیشتر قنات و فعالیت ساکنان آن متأثر از شرایط کویری است. به این معنی که سعی می‌کنند از گیاهان و مواد کویری استفاده کنند و ضمن اشتغال به کشاورزی و دامداری، نیازمندیهای خود و احشامشان و وسایل زندگی و کارشان را از طریق توسعه صنایع دستی روستایی که مواد اولیه آنها از کویر، محصولات کشاورزی و دامداری حاصل می‌شود، تأمین کنند. از این جهت، تمام اعضای خانواده مشغول کار و فعالیت هستند.

الف- صنایع دستی حاصل از گیاهان کویری (نمکزار) گرمسار

در کویر، گیاهان زراعی به‌عمل نمی‌آید اما امکان دارد که گیاهان غیرزراعی مقاوم به شوری زیاد برویند. در کویر گرمسار انواع مختلف گیاهان کویری می‌رویند که موارد استعمال گوناگون دارند و همان‌طور که در جدول شماره ۱ ملاحظه می‌شود مواد اولیه بسیاری از صنایع دستی شاخص این منطقه هستند.

جدول شماره ۱- موارد استعمال و صنایع دستی مربوط به گیاهان کویری (نمکزار) گرمسار

ردیف	نام گیاه	مواد استعمال و صنایع
۱	نی	۱- حصر در و پنجره؛ ۲- چپر یا حصار موقت برای دامها؛ ۳- پوشش ساختمانها؛ ۴- جاروی نرمه؛ ۵- تولید کرکرک برای صنعت ساختمان سازی
۲	نی تازه	علوفه‌ای با ارزش برای انواع دام، به ویژه گاو
۳	گز	۱- سبد برای حفظ مواد غذایی در هوای آزاد؛ ۲- هتک (حلقه‌ای از چوب درختچه گز) برای تولید تنگ پالان الاغ و قاطر (به جای حلقه فلزی و امروزی)؛ ۳- مصالح ساختمانی؛ ۴- ماده سوختنی
۴	اشلن (اشنیان)	۱- تولید چوبک به عنوان ماده شوینده؛ ۲- تولید قلیا یا کلیا از خاکستر این گیاه برای قالی بافی و دیگر مواد استفاده می شود
۵	خارشتری	۱- استحصال ماده‌ای به نام ترنجبین از آن؛ ۲- علوفه دام به ویژه شتر؛ ۳- ماده سوختنی
۶	گیاه شور (salzola)	به عنوان نمک مورد نیاز دامها «شور دادن» = نمک دادن به دامها در صحرا (مراغ قشلاقی)

ب- صنایع دستی مربوط به محصولات دامی

در گذشته؛ لازمه توسعه کشاورزی و رسیدن به تولید بالا با توسعه پایدار، دامداری بود. علاوه بر این، زندگی بسیاری از مردم از طریق دامداری، به ویژه رفتن به بیلاق و قشلاق با دامهای خود؛ می گذشت. همچنین بسیاری از مواد غذایی و لوازم زندگی از محصولات دامی به دست می آمد، خلاصه از هر چیز دام از شاخ آن گرفته تا سم آن، قابل استفاده بود؛ مثلاً از پشم بره در نمدسازی برای زیرانداز، تهیه شولا به عنوان پوشاک شب و اوقات سرد سال چوپان و ساربان، تولید عرقگیر برای زیر زین اسبهای سواری؛ از پشم گوسفندان در تولید جُل یا روانداز برای اسب، شتر و غیره، قالی، گلیم، جوراب، دستکش، شال گردن، خورجین برای انسانها؛ از موی بز در تولید چادر سیاه برای اقامت چوپانان و ساربانها به هنگام رفتن به بیلاق و قشلاق و برای حمل گاه و غیره. خلاصه برای تولید دهها صنایع دستی دیگر از اجزای بدن حیوانات استفاده می شد که در جدول شماره ۲ به ذکر نمونه هایی از آنها اکتفا شده است.

جدول شماره ۲- انواع صنایع دستی مربوط به محصولات دامی

ردیف	اسم اجزای بدن حیوان	صنایع مربوط یا موارد استعمال
۱	پشم بره	۱- نمد به‌عنوان زیرانداز؛ ۲- شولا یا پالتوی نمدی و وسیله خواب چوپان و ساریان در صحرا؛ ۳- پستک یا جلیقه نمدی برای چوپان و ساریان و دیگر افراد عشایر؛ ۴- عرفگیر، یک جامه یا پوشش نمدی در زیر زین اسبها
۲	پشم گوسفند	۱- ریسمان پشمی (معروف به رشمه)؛ ۲- جُل شتر و اسب؛ ۳- قالی، گلیم، جوراب، دستکش، شال‌گردن، خورجین، پستی برای منازل
۳	موی بُز	۱- چادر سیاه برای رفتن به بیلاق و قشلاق دامداران؛ ۲- تور برای حمل گاه از خرمن به انبار گاه ۳- ریسمان موئی
۴	پوست گوسفند	۱- همیان به‌عنوان ساک دستی و نیز وسیله‌ای برای ذخیره مواد؛ ۲- خیک برای نگهداری ماست در آن؛ ۳- مشک آب کوچک
۵	پوست الاغ	دلو برای به خارج بردن گل و لای از قنات و تخلیه کردن منازل
۶	پوست گوساله	۱- مشک آب بزرگ؛ ۲- تولم (آسمه) برای گرفتن کره از ماست
۷	معدۀ گوسفند و بز	۱- غذا؛ ۲- وسیله‌ای برای نگهداری گوشت (فورمه کردن)
۸	روده گوسفند و بز	غریال و کُم برای بوجاری غلات و حبوبات؛ ۲- زه و کمان؛ ۳- غذا

ج- صنایع دستی مربوط به محصولات کشاورزی

مهم‌ترین محصول کشاورزی روستاهای حاشیه کوبیر گرمسار که برای تولید مواد گوناگون در صنعت مناسب بوده و هست، پنبه است که علاوه بر استفاده از بوته آن که ماده سوختنی و انرژی‌زاست در زمینه‌های مختلف صنایع دستی و غیره، موارد استعمال دارد. مثلاً تولید طناب، روکش جل اسب، پالان الاغ و قاطر، لحاف، تشک و غیره و ... گرفتن روغن از پنبه‌دانه با تأسیسات عصاره‌گیری (چرخش حیوان و چرخاندن سنگ و استفاده از این نیرو برای روغن‌گیری). همچنین استفاده از توت در صنعت تهیه خشکبار و شیر توت و غیره.

جدول شماره ۳- اسامی صنایع دستی مربوط به محصولات کشاورزی

ردیف	نوع محصول	موارد استعمال و تولید مواد
۱	پنبه	۱- نخ برای فرشبافی (گلیم و جاجیم و غیره)؛ ۲- طناب برای مصارف مختلف (بارکشی و چرخ قنات)؛ ۳- لایه‌رویی جل اسب، پالان الاغ و قاطر؛ ۴- لحاف، تشک و متکا؛ ۵- صنایع دستی زیتی برای منازل مانند کوسن، رومیزی، و بخاری و غیره؛ ۶- رویه گیوه؛ ۷- گرفتن روغن از بذر آن توسط عصاریها؛ ۸- تولید علوفه (کنجاله پنبه) برای دام و غیره
۲	انار	۱- رُب انار؛ ۲- رنگ طبیعی از پوست انار (برای قالی‌بافی و غیره)
۳	توت	۱- شیرۀ توت؛ ۲- توت خشک (خشکبار) و غیره

د- صنایع دستی مربوط به قنات

قنات وسیله‌ای برای استخراج آب از زمین و از اختراعات ایرانیان است و قدمتی برابر با تاریخ کهن ایران دارد. بیش از پنجاه هزار رشته قنات طی اعصار در ایران حفر شده‌اند که تمام ابزار و لوازم مورد نیاز برای حفاریها و نیز مصالح به‌کار رفته در آن، با دست ساخته شده است (صنایع دستی قنات‌سازی). حفاری نقب (مجرا) و چاه با کلنگ و کج‌بیل، انتقال مواد یا لایروبی از دل مجرا به سطح قنات با دلو، چرخ و چنگ و طناب که همه با دست ساخته و بافته شده‌اند. همچنین مصالحی که برای دوام و بقای قنات در آن به‌کار می‌رود؛ یعنی کول با استفاده از خاک و شن و پختن آن در کوره (کوره کول‌پزی) ساخته می‌شود. کوره و مواد سوختنی آن (بوته و غیره) نیز با دست ساخته و تهیه شده است.

ه- صنایع معدنی شاخص استان سمنان

استان سمنان از لحاظ دارا بودن معادن گچ، نمک و آهک در سطح کشور مقام اول را دارد. تراکم این مواد به‌ویژه در منطقه گرمسار زیاد است. وجود دهها معدن در دست بهره‌برداری به‌ویژه استخراج گچ و بالاخص نمک از ویژگیهای منحصربه‌فرد این استان به‌خصوص در شهرستان گرمسار است. بهره‌برداری صحیح از این منابع بسیار باارزش، اما تمام‌نشدنی می‌تواند نقش مهمی

در اشتغال و نیز بالا رفتن سطح درآمد منطقه و کشور و شاخص بسیار خوبی برای توسعه صنعتی پایدار گرمسار باشد.

صنایع شاخص کنونی و آینده شهرستان گرمسار (استان سمنان)

در گذشته صنایع دستی شاخص شهرستان گرمسار (از توابع استان سمنان) صنایع مربوط به گیاهان کویری (سبذبافی، حصیربافی و غیره) و صنایع مربوط به دام (فرش، نمد و غیره) و صنایع مربوط به فراورده‌های دامی و غیره بود که در مباحث گذشته مطالبی درباره آن نوشتیم. اما در وضعیت کنونی، صنایع شاخص این شهرستان در درجه اول به صنایع وابسته به معادن گچ و نمک و آهک مربوط می‌شود و در درجه دوم، مربوط به املاح انواع مختلف کویرها (نمکزارها). از آنجا که مواد کانسارها یا معادن گچ و آهک و نمک، که در کوه قرار دارند، تجدید نمی‌شوند و سرانجام روزی تمام خواهند شد صنایع شاخص آینده گرمسار صنایع مربوط به املاح موجود در انواع مختلف کویرهای این منطقه خواهد بود. با توجه به اینکه املاح موجود در کویرها تجدیدپذیر هستند، یعنی اگر از آنها صحیح بهره‌برداری شود هیچ‌گاه تمام نخواهند شد (منابع طبیعی). صنایع شاخص این منطقه، صنایع املاح کویری، توسعه پایدار خواهد داشت. برای جلوگیری از طولانی شدن مقاله، انواع مختلف املاح موجود در انواع مختلف برخی کویرها و همچنین بعضی موارد استعمال آنها را نمونه‌وار در جدول شماره ۴ ذکر می‌کنیم تا علاقه‌مندان، به اهمیت کویر و صنایع مربوط به آن پی ببرند (صنایعی که شاخص مناطق کویری از آن جمله منطقه مورد مطالعه ما گرمسار است).

جدول شماره ۴- استفاده از املاح انواع کویرها (نمکزارها) در تهیه مواد و صنایع مختلف

ردیف	اسامی جغرافیایی کویرها	نوع نمک	موارد استفاده
۱	کویرهای قشری	کلرو سدیم $ClNa$	۱- نمک طعام (خوراکی)؛ ۲- در صنعت استخراج نفت؛ ۳- در صنعت پتروشیمی؛ ۴- دباغی پوست و دهها مورد دیگر
۲	کویرهای چربه	کلرو کلسیم Cl_2Ca (جاذب الرطوبه)	۱- برای خشک کردن مواد، بدون حرارت دادن؛ ۲- جلوگیری از خیس شدن کالاهای وارداتی در کشتی به هنگام عبور از سطح اقیانوسها و دریاها و موارد دیگر
۳	کویرهای پف کرده	سولفات سدیم So_4Na_2	۱- استفاده مستقیم از سولفات سدیم در صنایعی مانند کاغذسازی، شیشه سازی تولید مواد شوینده و پاک کننده؛ ۲- تبدیل سولفات سدیم به سولفید سدیم Sna^2 که خیلی گرانبه است و در استخراج فلز از سنگ مصرف دارد با این ماده می توان فلز را در معادن مس سرچشمه، ذوب آهن اصفهان و غیره
۴	شوره زارها	نیترات پتاسیم NO_3K	۱- به عنوان کود طبیعی نیترات و پتاسیم؛ ۲- تهیه مواد انفجاری مانند باروت در اسلحه سازی، آتش بازی و غیره

کویرهایی که در جدول شماره ۴ ذکر شدند نمکزارهای فاقد گیاه ولی دارای قشر نمکی هستند که همان طور که در بالا ذکر شد منابع طبیعی تجدیدشونده هستند و از املاح آنها باید استفاده کرد.

اما اطراف کویرهای فاقد گیاه، کویرهای گیاهدار هستند که در واقع «منابع طبیعی گیاهی تکثیرشونده» اند که باید از گیاهان آن برای پرورش احشام به ویژه شتر و بز و نیز حیات وحش مانند آهو، گورخر و غیره استفاده کرد و به این طریق با ایجاد صنایع گوشتی و لبنی، مواد غذایی مورد نیاز کارکنان صنایع نمکی مذکور در بالا را در همان محل تولید و تهیه و از این جهت، ساکنان مناطق حاشیه کویر را از گوشت و لبنیات بی نیاز کرد و صنایع مربوط به استفاده از پوست و پشم و دیگر اجزاء و فراورده های دامی را نیز ایجاد و تقویت کرد (صنایع گوشت و لبنی شاخص مناطق کویری با استفاده از پرورش شتر که تاکنون به طور مشخص سابقه نداشته است).

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه تا اینجا ذکر شد این‌طور می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به منابع عظیم معادن کوهی (گچ، آهک و نمک در منطقه گرمسار) که $\frac{۲}{۳}$ نمک تولیدی کشور از این منطقه استحصال می‌شود و نیز منابع عظیم املاح در دشت (انواع کویرها)، می‌توان صنایع شاخص منطقه کویری گرمسار را توسعه بخشید و صنایع و کارگاههای متعدد و متناسب با منابع «تمدن صنعتی شاخص نواحی کویری» را در این منطقه به‌وجود آورد که عظمت و اهمیت بیشتری نسبت به «تمدن کشاورزی» به‌وجود آمده در گذشته داشته باشد، ضمن آنکه با توسعه این صنایع، امکان احیای «صنایع صنعتی شاخص این منطقه» یعنی صنایع استفاده از گیاهان کویری و محصولات کشاورزی و دامی نیز به‌خوبی فراهم خواهد شد.